

O'QUVCHI SHAXSIDA O'QUV MOTIVLARINI SHAKLLANTIRISHNING AHAMIYATI

Quvondiqova Shahlo

SamDU 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Motiv bu kishini harakatga undovchi kuchdir. Ushbu maqolada motiv va motivatsiya ahamiyatli mavzu sifatida keng yoritilgan. Shuningdek, motivlashtirishning ta'limdagi ahamiyati batafsil ko'rsatib berilgan. Ushbu fikrlar isboti sifatida bir qancha chet el olimlarining tadqiqotlari nazariya va fikrlari keltirib o'tildi. Motivatsiya ta'limning sifatiga ta'sir etuvchi asosiy olim ekanligi, ta'lim jarayonini tashkil etishda bunga alohida ahamiyat berish kerakligi ushbu maqolada atroflicha batafsil tushuntirilgandir. Bundan tashqari o'quvchilardagi motivlarni aniqlab olish uchun bir qancha metodikalar ham eslatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Motiv, motivatsiya, faoliyat, ehtiyoj, o'qitish, o'quvchi, o'qituvchi, psixologiya, pedagog, metod.

Bugungi kunda O'zbekistonning yuksak maqsadlaridan biri uchinchi renessansni boshlab berishdir. Aslida buning zamirida yuksak ma'naviyatli chuqur bilimli ilm fan fidoiylari Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Farobiy, al-Xorazmiy kabi yetuk shaxslar yetishtirishdek o'lgan ma'suliyat yotadi. Butun respublikada bu vazifaning amaldagi ijrosiga bag'ishlab turli ishlar o'tkazilmoqda. Shu o'rinda savol tug'ilishi tabiiy qanday qilib bu vazifani amalga oshirish mumkun?

Ajdodlarimiz qadim-qadimdan barcha narsaga najot ilmdandir deyishgan. Tarixdan guvohi bo'lganimizdek qaysi bir buyuk shaxs bo'lsa, uning buyukligi sababi ilmdandir. Shuning uchun ham avvalo podshohlarning saroylarida birinchi navbatda shahzoda va malikalar ilm o'rganishgan. Ular oddiy xalqdan ilmi ekanligi bilan ham ajralib turishi shart bo'lgan. Negaki ilmga bo'lgan hurmat va ehtirom shohlarga ko'rsatiladigan mulozamatdanda yuksakroq bo'lgan. Bu bizga ilmning ahamiyatini tushunish uchun yorqin misol bo'la oladi.

So'nggi yillarda mamlakatimizda ko'plab islohotlar, yangi-yangi loyihalar ishlab chiqilib amalga tadbiiq etildi. Bu loyihalarning zamirida birgina maqsad vatanimiz ravnaqidir. Shu o'rinda yoshlarga bo'lgan e'tibor yildan yilga kuchayib bormoqda, ularning ta'lim olishi yetuk inson bo'lib shakllanib ajdodlarimiz izini davom ettirishi uchun barcha sharoitlar yaratib berildi va berilmoqda. Bugungi kun yoshlaridan faqatgina o'qish, ilm olish, olgan bilimlarini amaliyotda qo'llash talab etilmoqda. Biroq shu talabni mukammal tarzda bajarish bugun muammoli masalaga aylanib ulgurdi. Eng achinarlisi birgina shu joydagi oqsash butun harakatlarni chippakka chiqishiga sabab bo'lishi mumkin. Buning oldini olish uchun o'quvchilarda o'qishga nisbatan motiv va motivatsiyani uyg'otish lozim. Yuqoridagilarni hisobga olgan holda ta'lim olish motivini shakllantirish va uni motivatsiya darajasiga ko'tarish muammoli masalaga aylandi deyish mumkin. Quyida bunday motivlarning ta'lim jarayonidagi ahamiyati kengroq yoritib beriladi.

Avvalambor motiv haqida to'xtalib o'tsak. Eng keng tarqalgan ta'riflarga ko'ra, motiv-bu kishini faoliyatga undovchi kuch, sabab yoki ehtiyojlar yig'indisidan iboratdir. Demak kishida o'qishga motiv paydo qilish uchun unda bilim olishga sabablar va ehtiyojlar paydo qilishimiz lozim. Motivatsiya esa insonni faoliyatga undashning murakkab, ko'p darajali tizimi bo'lib, u o'zida ehtiyojlarni, motivlarni, qiziqishlarni, ideallarni, intilishlarni, ustanovkalarni, emotsiyalarni,

normalarni, qadriyatlarni mujassamlashtiradi. Motivatsiya - murakkab tuzilma, faoliyatni harakatlantiruvchi kuchlar majmuasi bo'lib, u o'zini mayllar, maqsadlar, ideallar ko'rinishida namoyon qiladi va inson faoliyatini bevosita aniqlab, boshqarib turadi. Motivatsiya - odamni faol faoliyatga undovchi sabablar majmuidir. Yuqoridagi ta'riflardan ko'rinib turganidek motivatsiya tushunchasi juda ham keng qamrovli tushuncha hisoblanib insondagi ma'lum yo'nalishdagi motivatsiyani shakllantirish ham murakkab jarayon hisoblanadi.

Motiv va motivatsiya muammosi jahon psixologiyasida turli tuman nuqtai nazardan yondashish orqali tadqiq qilib kelinmoqda. Uzoq va yaqin chet ellarda o'ziga xos psixologik maktablar vujudga kelgan bo'lib, ularning negizida ilmiy pozitsiyalar va konsepsiyalar mohiyati jihatdan farqlanuvchi g'oyalar va yo'nalishlar mujassamlashdi. Hozir ularning ayrimlariga qisqacha to'xtalib o'tamiz. V.S.Merlin motivlar tizimlarining ayrim jihatlarini ancha batafsil yoritib bergan. U motivlar tizimlarining shakllanish jarayonini quyidagicha tasavvur etadi: "turli motivlar bora-bora o'zaro bog'liq va bir-biriga tobe bo'lib boradi hamda oxir oqibatda motivlarning yaxlit tizimi vujudga keladi". V.S.Merlin fikricha, motivlar tizimining shakllanishi jarayonida nafaqat motivlar barqarorligi, balki motivlarni anglash kabi shartlar bajarilishini talab etiladi. Demak, V.S.Merlin bo'yicha motivlari tizimlari o'zaro bog'liq va bir-biriga tobe shaxs motivlarining bir butun yig'indisidan iborat. Mashhur nemis olimi Kurt Levin motivlar muammosi, ayniqsa, shaxsdagi ijtimoiy xulq motivlari borasida katta, keng qamrovli tadqiqotlar olib borib, shu narsani aniqlaganki, har bir odam o'ziga xos tarzda u yoki bu vaziyatni idrok qilish va baholashga moyil bo'ladi. Motivatsiya tushunchasini turlicha ifodalash, motivatsiyaning mazmuni va energetik tomoni haqidagi muhim savol psixologlar tomonidan ifodalab berildi.

O'qish, o'quv faoliyati motivlari haqidagi chet el olimlarining asarlarida ilgari surilgan g'oyalarini tahlil qilar ekanmiz, quyidagilarga e'tiborni qaratish joizdir. Jumladan, nemis olimi Z.Freyd va U.Makdugall motivasion omil sifatida hayvonlardagi organik ehtiyojlarni, ya'ni instinktni odamlarga nisbatan qo'llay boshlashdi va inson fe'l-atvoriga bo'lgan qarashlar ichida birinchi nazariya sifatida maydonga chiqdi. Bulardan tashqari XX asr boshlarida yana ikki yangi yo'nalish paydo bo'ladi, bu motivatsiyaning xulq nazariyasi va oliy asab faoliyati nazariyasidir. Inson xulqi affektiv kognitiv determinatsiyasi muammosini tahlil qila turib, kognitiv psixologiyaning boshqa vakili X.Xekxaufen shunday xulosaga keladi-ki, faoliyat determinatsiyasi kognitiv (bilish) va affektiv jihatlarini bir-biri bilan chambarchas bog'liq ekan, ulardan qaysi biri rag'batlantiruvchi kuch ekanligi haqidagi savol o'z ma'nosini yo'qotmadi. Ta'lim-tarbiya jarayonida o'qish motivatsiyasining o'rni butun dunyo olimlari tomonidan tan olingan va har tomonlama o'rganilgan. O'quv samaradorligini oshirishda o'quv motivatsiyasining rolini chet el olimlari o'z tadqiqotlarida tadqiq qildilar. Shu nuqtai nazardan turib, qo'zg'atuvchilardan tashqarida sodir bo'ladigan xatti-harakatlarni tushuntirish bo'yicha bir talay modellar ishlab chiqilgan bo'lib, ularni ko'rib chiqish ichki motivatsiyaning mexanizmlarini tahlil qilishda qo'l keladi. Shunday modellardan birini Olport taklif qiladi. Olport ichki motivatsiya bilan bog'liq bo'lgan uchta motivasion tushunchalarni tahlil qiladi: funksional avtonomiya, yetarli darajadagi harakat va "Men"ning jalb qilinganligi. U funksional avtonomiya tamoyilini faoliyat dastavval boshqa sabab bo'yicha paydo bo'lishi mumkin bo'lgan holda, o'zi uchun maqsadga aylanishi holatini tushuntirish uchun kiritadi. Amerikalik mualliflar ko'proq o'quv jarayoni anglab yetilgan motivlari bilan emas, balki ayrim jihatlarini kamroq fahmlanadigan ko'rinishda bo'lib, o'quv jarayoniga mayl-istak uyg'otadigan muammo o'qishni motivlashtirish masalalari bilan shug'ullanadilar. Bunday ilmiy ishlarning mualliflari, masalan, o'quvchining sonlarni yodlashiga, alohida xatti-harakatlariga qaysi psixologik jihatlar ta'sir ko'rsatishlarini o'rganadilar va shu yo'l orqali motivlashtirishning ayrim komponentlarini aniqlashga harakat qiladilar. Bu sohada ular E.Torndaykning izdoshlari hisoblanadilar. E.Torndayk o'quv jarayonini shunday ta'riflaydi: "O'quv jarayoni u yoki bu javob reaksiyasining ma'lum holati bilan muayyan bog'liqlikda, ya'ni ushbu reaksiya hamda vaziyat o'rtasida ma'lum aloqa o'rnatilishi bilan izohlanadi. Torndayk kishi o'zi xohlagan reaksiyaning takrorlanishiga nisbatan ro'yxushlikning hamda o'zi xohlagan reaksiyaga

nisbatan bo'lgan maylning ta'sirini o'rganishga harakat qiladi va shunday xulosaga keladi: "Bir xil sharoitda yuzaga kelgan jazolash omillari rag'batlantirish omillaridan ancha bo'sh va kuchsizdir".

Keyingi kitobida esa: "Rag'batlantirish umuman o'ziga eltuvchi barcha aloqalarni yoqlash va kuchaytirish an'anasiga ega, jazolash esa tez-tez (lekin har doim ham emas) aloqalarni muayyandan noaniqqa o'zgartirish xususiyatiga egadir", - deb yozadi. Bruner ham o'qishni motivlashtirish masalasiga E.Torndaykdan boshqacha qaraydi. "O'quv jarayoni" nomli izlanishlarida Bruner o'quvchining real, yetarli darajada uzoq davom etadigan o'qish jarayoni tufayli tug'iladigan amaliy va nazariy muammolarni izohlashga harakat qiladi. Bruner o'qishni motivatsiyalash, yoki o'qish jarayoniga nisbatan o'quvchilarning moyilligini orttiruvchi omillar haqida emas, balki uning bilan birga, o'quvchining motivlari haqida ham fikr yuritadi. Garchi uning fikrlari umumiy xarakterda bo'lsa ham, ulardagi ayrim yo'nalishlari diqqatga sazovordir. Bu birinchi galda, o'qish jarayonida bilish xarakteridagi motivlarning ahamiyati va yangi narsani bilishdan paydo bo'ladigan ichki qanoat hissi, himoya masalalarining qo'yilishidir. Ta'lim berishda rag'batlantirish va jazolashning roli haqida juda ko'p yozilgan, lekin "yangilikni ochish"da qiziqishning, ichki kechinmalarning ahamiyati haqida juda kam gapirilgan. Agar biz pedagog sifatida bolalarni borgan sari kattaroq o'quv mavzularini egallashga o'rgatishni istasak, aftidan, o'quv dasturini puxta maydalab o'rganishda ko'proq ichki "rag'batlantirishni" qo'llashimiz lozim.

Keyingi paytlarda muhokama etilayotgan predmetning murakkab bo'limlarini o'rganish usullaridan biri shundaki, o'quvchilarning imkoniyatlari hisobga olinsin, ularning o'z qobiliyatlari va kuchlarini yetarli darajada sarflay olishlari uchun sharoit yaratilsin, toki ular samarali mehnat faoliyatidan qoniqish hosil qilsinlar. Tajribali pedagoglar bunday mehnat gashtining kuchini yaxshi biladilar. Biron-bir muammoni hal qilishga chuqur sho'ng'ib ketgan kishi nimalarni his qilishini o'quvchilar bilishi lozim. Murakkab o'quv materialini o'zlashtirishda ichki motivning moyillik uyg'otuvchi kuch sifatidagi ahamiyati haqida Bruner shunday deb yozadi: "Shubhasiz, masalan, mavzu o'rganilishi jihatidan qanchalik davomli va materiali jihatidan keng bo'lsa, o'quvchi shunchalik ko'p intellektual "rag'batlantirish" olishi kerakki, ana shunda u keyingi mavzuni yetarli qiziqish bilan o'rganishga kirishadi.

A.K.Markova motivlarni 2 ta katta guruhlariga ajratgan.

1. O'quv faoliyatining mazmuni va uni bajarish bilan bog'liq bilish motivlari.
2. O'quvchining boshqa kishilar bilan o'zaro ijtimoiy (sosial) motivlari. Bu motiv turlari psixologik adabiyotlarda keng o'rganilgan. Psixologlar tomonidan o'quv motivatsiyasining salbiy va ijobiy tomonlari mavjudligi ta'kidlab o'tilgan. Salbiy motivlar o'quvchi tomonidan agar u o'qimasa, ko'ngilsizlik, noqulayliklar va noaniqliklarni vujudga kelishi bilan bog'liq holda anglangan undovchilardir. Ijobiy motivlar o'qish bilan bog'liq ijtimoiy ahamiyatga ega burchni bajarish, muvaffaqiyat qozonish, bilim egallashning yangi usullarini o'zlashtirib olish, atrofdagilar bilan yaxshi munosabat o'rnatishda o'z aksini topadi.

Motivlarning yana bir xususiyati uning vujudga kelishi tezligi va kuchida o'z aksini topadi. Bu xususiyat o'quvchi qancha vaqt mobaynida ushbu motiv tomonidan undalgan o'quv faoliyati bilan shug'ullana olishida namoyon bo'ladi. O'qituvchining diqqat markazida o'quv motivlarining namoyon bo'lish shakllari turishi kerak. Bu asosda o'qituvchi o'quvchi faoliyatining motivlari haqida dastlabki tasavvurga ega bo'ladi. Shundan so'ng motivlarning ichki xususiyatlari salbiy modallikka ega bo'lgan ko'ngilsizlikdan qochish kabi beqaror motivlarga e'tibor berishimiz lozim. Psixologik ma'lumotlarga ko'ra, har qanday faoliyat muayyan motivlar ta'sirida vujudga keladi va yetarli shart-sharoitlar yaratilgandagina amalga oshadi. Shuning uchun ham ta'lim jarayonida o'zlashtirish, bilimlarni egallash va o'rganishni amalga oshirishni ta'minlash uchun o'quvchilarda o'quv motivlari mavjud bo'lishi shart. Bilish motivlari shaxsning (sub'ektning) gnoseologik maqsad qo'yish sari, ya'ni belgilangan maqsadni qaror toptirishga, bilim va ko'nikmalarni egallashga yo'naltiriladi.

Odatda bunday turdosh va jinsdosh motivlar nazariy ma'lumotlarning ko'rsatishicha, tashqi va ichki nomlar bilan atalib, muayyan toifani yuzaga keltiradi. Tashqi motivlar jazolash, taqdirlash, xavf-xatar va talab qilish, guruhiy tazyiq, ezgu niyat, orzu-istak kabi qo'zg'atuvchilar ta'sirida vujudga keladi. Bularning barchasi bevosita o'quv maqsadiga nisbatan tashqi omillar, sabablar bo'lib hisoblanadi. Mazkur holatda bilimlar va malakalar o'ta muhimroq boshqa hukmron (etakchi) maqsadlarni amalga oshirishni ta'minlash vazifasini bajaradi (yoqimsiz holat va kechinmalar yoki noxush, noqulay vaziyatdan qochish ijtimoiy, yoki shaxsiy muvaffaqiyatga erishish; muvaffaqiyatga erishuv muddaosi mavjudligi va hokazo). Bu turdagi yoki jinsdagi tashqi motivlar ta'sirida ta'lim jarayonida bilim va ko'nikmalarni egallashda qiyinchiliklar kelib chiqadi va ular asosiy maqsadni amalga oshirishga to'sqinlik qiladi. Masalan, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning asosiy maqsadi o'qish emas, balki ko'proq o'yin faoliyatiga moyillikdir. Mazkur vaziyatda o'qituvchining o'qishga ularni jalb qilish niyati o'quvchilarning o'yin maqsadining ushaliqiga halaqit berishi mumkin, lekin bunga izoh, talab dalillar yetishmaydi. Motivlarning navbatdagi toifasiga, ya'ni ichki motivlar turkumiga individual xususiyatli motivlar kiradiki, ular o'quvchi shaxsida o'qishga nisbatan individual maqsadni ruyobga chiqaruvchi qo'zg'alish negizida paydo bo'ladi. Chunonchi bilishga nisbatan qiziqishning vujudga kelishi shaxsning ma'naviy (madaniy) darajasini oshirish uchun undagi intilishlarning yetilishidir. Bunga o'xshash motivlarning ta'sirida o'quv jarayonida nizoli, ziddiyatli holatlar (vaziyatlar) yuzaga kelmaydi.

Har qanday motivatsiyani shakillantirish jarayoni dastlab uni diagnostika qilish orqali amalga oshirilishi kerak. O'qish motivatsiyasini diagnostika qilish uni o'tkazish uchun uslub tanlash tamoyillarini aniqlashtirishni talab qiladi. Ta'lim motivatsiyasini diagnostika qilishga bo'lgan zamonaviy yondashuvlardan kelib chiqqan holda, eng kamida, quyidagilarni ajratish mumkinligi N.E.Efimova tomonidan tavsiya qilingan:

1. Diagnostika o'tkazish uchun asos bo'ladigan ta'lim motivatsiyasi ko'rsatkichlarini belgilash.
2. Uch toifadagi diagnostika uslublarini tanlash, bevosita loyihaviy va bilvosita-ta'lim motivatsiyasi ko'rsatkichlarini diagnostika qilishga yo'naltirilgan uslublar.
3. Har bir uslubning ajratilgan ko'rsatkichlarga bo'lgan diagnostikaviy imkoniyatlarini aniqlash.
4. Mazkur metodika natijalarini namoyon qilish chog'ida hisobga olinadigan nazariyani uslubning metodologik asosini hisobga olish.
5. Metodika matnlarining o'quvchilar yosh xususiyatlariga mosligi.
6. O'quvchilar shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish.
7. Diagnostikani o'tkazish

Ushbu maqsadga qaratilgan bir qancha diagnostika metodlarini keltirib o'tish mumkin, ulardan biri: "Bolaning maktab ta'limiga munosabati" metodikasi. Bu metodikaning maqsadi maktabga yangi qabul qilinayotgan o'quvchilarda o'qish motivi yoki o'qishga qiziqish bor-yo'qligini aniqlashdan iborat.